

eigenlijk ook niet veel meer was dan het handhaven van de ouderwetse quarantaine-politiek). Dit was ver verwijderd van het pleidooi voor een actief beleid, gericht op het voorkomen van dit soort rampen. De liberale bourgeoisie bleek, met andere woorden, na 1865 niet bereid op nationaal niveau de lokale overheden te dwingen tot een voortvarend beleid (dat zou te zeer in strijd zijn met de zelfstandigheid der gemeenten), terwijl de lagere overheden niet bereid bleken de organisatie en financiering van publieke werken op zich te nemen. Houwaart verbindt hieraan de interessante hypothese, dat het bondgenootschap tussen liberalen en hygiënisten vooral niet tot systematisch ingrijpen leidde, omdat leidende groeperingen in de burgerij meenden geen structurele maatregelen nodig te hebben om de bevolking te kunnen blijven beheersen: de urbanisatie kwam pas laat op gang, evenals de vestiging van fabrieken in de steden. De hygiënisten ontleenden veel van hun inzichten aan het Engelse voorbeeld, maar verwierven slechts een beperkte invloed omdat de sociale verhoudingen in Nederland niet op die in 'de werkplaats van de wereld' leken. Daardoor was deze groep der hygiënisten ook wat tragisch: ze had gelijk, maar te vroeg. De werkelijke doorbraak zou pas rond de eeuwwisseling komen, toen een nieuwe generatie aantrad, waarin bacteriologen een verbond aangingen met de radicaal-liberalen.

Het geheel is een overtuigende studie, gebaseerd op uitvoerig archief- en literatuuronderzoek, met veel oog voor detail verteld. In twee uitvoerige bijlagen heeft hij bovendien nog een aantal biografische gegevens verzameld over de belangrijkste hygiënisten en de medici die zich op dit terrein van de volksgezondheid hebben bewogen. Het valt te hopen dat dit onderzoek een vervolg zal krijgen, waarbij meer aandacht zal worden gegeven aan de reacties van de bevolking op de verbetering van de medische zorg en het aarzelend op gang komend hygiënisch beleid. Tot nu toe weten we daar niet veel meer van dan in de bekende publikatie van J. A. Verdoorn (1965). Houwaart roept daar overigens zelf toe op, na wat tragi-komische voorbeelden te hebben gegeven van hardnekkig verzet tegen meer gezondheid.

P. de Rooy

M. Dumoulin, *Les relations économiques italo-belges (1861-1914)* (Mémoires de la classe des lettres, 2e série, LXVIII, ii; Brussel: Paleis der akademieën, 1990, 372 blz., Bf1400,-, ISBN 2 8031 0076 2).

De Nederlanden en het Italiaanse schiereiland kunnen inzake economische betrekkingen terugblikken op een lange en rijke traditie. Het is echter een traditie met *ups* en *downs*. Michel Dumoulin heeft in zijn doctoraal proefschrift, waarvan de hier besproken publikatie de neerslag is, een weinig gekende, maar bijzonder boeiende periode uit dit economisch verleden belicht. Door de grondigheid van de analyse en de draagwijdte van de conclusies reveleert dit boek fundamentele dimensies uit de geschiedenis van de Westeuropese industriële expansie.

Tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw was er van intense Belgisch-Italiaanse economische relaties weinig te merken. Het vroeg geïndustrialiseerde België was enkel geïnteresseerd in de import van enkele mineralen als kiezelzink en zwavelzink uit Sardinië. De Italiaanse staatjes exporteerden wijn, olijfolie en citroenen. Tijdens de tweede helft van de eeuw werden de economische relaties tussen België en Italië sterk geïntensiveerd. De Belgische industrie zocht naar nieuwe afzetgebieden. Die commerciële expansiepoging werd in de hand gewerkt door het vrijhandelsklimaat in West-Europa sinds de jaren 1860. De Italiaanse eenmaking omstreeks diezelfde jaren bood bovendien het perspectief van een verruimde Italiaanse markt.

De inzet van buitenlands kapitaal en de vestiging van buitenlandse industriële vennootschappen in Italië, ook vanuit België, bewerkten ca. 1870-1880 de beginnende industriële *take-off* van het nog overwegend agrarische schiereiland. Na de economische depressie van 1888-1895 vertoonde de Italiaanse economie zelf een opvallend elan. Italiaanse ingenieurs en bankiers legden zich met succes toe op de ontwikkeling van de elektriciteitssector, de autoconstructie, de scheepsbouw en de chemische nijverheid. In 1914 maakte de Italiaanse economie een dynamische indruk, al bleef die dynamiek, omwille van de blijvende in- en exportafhankelijkheid van het buitenland, erg kwetsbaar. Overigens leverde de landbouw in 1914 nog altijd 50% van het Italiaanse bruto nationaal produkt, terwijl dat in België, volgens een recente berekening van J. Blomme, amper 14% was. Deze cijfermatige vergelijking roept het klassieke beeld op van een agrarische economie (Italië) die als het ware gekoloniseerd werd door het industrieel kapitalisme (België). Dumoulin heeft dit beeld deels bevestigd, maar deels ook ontkracht.

De auteur analyseert de Belgisch-Italiaanse economische betrekkingen vanuit een dubbele invalshoek. In een eerste deel onderzoekt hij de handel tussen beide landen. Het tweede deel behandelt de Belgische industriële investeringen in Italië, niet vice versa. Beide invalshoeken plaatsten de auteur voor typische problemen als het ontbreken van heldere cijfergegevens omtrent de omvang van het transitieverkeer in de handelsstatistieken en lacunes in de gegevens over de beheers- en financiële structuur van de Belgische industriële vennootschappen in Italië en de Italiaanse vennootschappen met Belgische participaties. Dit betekent dat de kwantitatieve onderzoeksresultaten wel de juiste trends weergeven, maarniet verabsoluteerd mogen worden. De auteur wijst daar trouwens zelf op (bijvoorbeeld 55-56 en 316-317), al wekken berekeningen tot op twee cijfers na de komma wel de indruk van absolute cijferzekerheid (bijvoorbeeld tabellen I-IV). De microfiche met alle beschikbare gegevens betreffende de 138 vennootschappen die in deze studie aan bod komen, verleent aan het boek een bijzondere 'toegevoegde waarde'.

De studie van de Belgisch-Italiaanse handelsstromen van 1861 tot 1913 toont aan dat de Belgische handelsbalans met Italië een positief saldo vertoonde in de perioden 1861-1887 en 1907-1913. Van 1888 tot 1906 was deze balans negatief en dit ten gevolge van de Frans-Italiaanse tarievenoorlog en het Italiaanse protectionisme. Italië voerde hoofdzakelijk grote kwantiteiten landbouwprodukten uit die een relatief geringe financiële waarde vertegenwoordigden. België daarentegen exporteerde dure afgewerkte industriële fabrikaten. Tot zover wordt het klassieke beeld van de 'gekoloniseerde' agrarische economie dus bevestigd.

Dumoulin's analyse van de Belgische industriële investeringsstrategie in Italië heeft dit beeld grondig genuanceerd. In een eerste fase, van ca. 1861 tot 1888, nam België inderdaad een dominante positie in met forse investeringen in de extractieve nijverheid, de waterleiding, de gasdistributie en vooral het openbaar vervoer (spoor en buurtspoor met stoomkracht). Tijdens de crisisjaren 1888-1895 werden de Belgische investeerders geconfronteerd met dalende inkomsten en belastingverhogingen. Die financiële verzwakking kan mee verklaren waarom vele onder hen nadien de trein van de modernisering misten. Terwijl de Italianen massaal overschakelden naar elektriciteit als krachtbron, bleven meerdere Belgische vennootschappen in de Italiaanse transportsector voortwerken met een verouderde infrastructuur en verouderd rollend materieel. Toen ze bovendien geconfronteerd werden met ongevallen, stakingen en ingrepen van de Italiaanse overheid om de openbare diensten onder gemeentelijk beheer te brengen (1903), het spoorverkeer te rationaliseren (1905) en minimumlonen op de private spoorlijnen in te stellen (1912), hebben ze zich stilaan teruggetrokken, dit ten voordele van de Italianen zelf, maar ook van Duits en Frans kapitaal. Enkele drieste interventies van het Belgische diplomatiek apparaat bij de Italiaanse overheid om de Belgische zakelijke belangen

in de Italiaanse transportsector veilig te stellen, hebben het tij niet doen keren. De agressieve penetratiepolitiek vanaf 1899 van de Belgische suikerindustrie op de Italiaanse markt is één van de weinige uitzonderingen op de algemene regel: het ontbreken van het nodige adaptatievermogen in de Belgische zakenwereld om zich in de zich moderniserende Italiaanse economie te handhaven.

Deze vaststelling opent meteen perspectieven voor vergelijkend onderzoek. De Belgische industrie heeft tijdens de negentiende eeuw inderdaad vele buitenlandse markten geopend, maar hoevele ervan heeft ze kunnen behouden? Met andere woorden, Dumoulin heeft de mechanismen van een industriële strategie (of gebrek aan strategie) blootgelegd, die mogelijk ook bij investeringen in andere landen heeft gegolden.

L. van Molle

L. Dorsman, *G. W. Kernkamp. Historicus en democraat, 1864-1943* (Dissertatie Utrecht 1990; Historische studies uitgegeven vanwege de vakgroep voor geschiedenis der Rijksuniversiteit Utrecht XLIX; Groningen: Wolters-Noordhoff/Egbert Forsten, 1990, 309 blz., f60,-, ISBN 90 6243 116 X).

Er verschijnen de laatste jaren veel studies over de geschiedenis van de Nederlandse geschiedschrijving. Men hoeft slechts het werk van Blaas, Tollebeek en Krul te noemen om zich te realiseren dat het genre bloeit. Het belang hiervan is tenminste tweeledig. Het gaat natuurlijk om de geschiedenis van het vak en daarmee om bezinning op de grondslagen ervan. Daarnaast is historiografie een bijdrage aan de cultuurgeschiedenis. Historici en hun werk hadden vaak grote invloed in cultuur en samenleving.

Met zijn Utrechtse dissertatie over de Utrechtse hoogleraar G. W. Kernkamp heeft Leen Dorsman op beide terreinen een bijdrage geleverd. Zonder de beschikking te hebben over veel archiefmateriaal beschrijft hij beknopt, helder en zonder vertoon van geleerdheid leven en werk van de man die Blaas in een eerder verschenen studie karakteriseerde als 'historicus tussen wetenschap en journalistiek'. Kernkamp werkte in een periode waarin de positie van de geschiedwetenschap ingrijpend veranderde. Robert Fruin en zijn medestanders hadden een wetenschappelijke methode ontwikkeld. Zij waren ervan overtuigd dat op basis van deze methode onbevooroordeelde geschiedschrijving over het grote nationale verleden mogelijk was die bovendien in de maatschappij een belangrijke verzoenende werking zou hebben. Deze combinatie van uitgangspunten hing samen met een voorkeur voor voorzichtige, oudliberale politiek. Omstreeks 1900 was de oudliberale invloed in politiek en cultuur afgenomen. Een linkse liberaal of 'radicaal' als Kernkamp nam wel Fruins methode over maar had als democraat en progressief een andere opvatting over de maatschappelijke taak van de geschiedwetenschap. Hij en andere historici van zijn generatie realiseerden zich dat een wetenschappelijke methode geschiedschrijving niet ontsloeg van de noodzaak keuzes te maken; het belang van het perspectief van de historicus drong zich op. Kernkamp zocht nieuwe wegen. Als agnostisch rationalist met afkeer van dweperig orangisme had hij veel overeenkomsten met de optimistische liberalen van het derde kwart van de negentiende eeuw; met zijn aandacht voor journalistiek en voor sociaal-economische en contemporaine geschiedenis was hij een twintigste-eeuwer. Een historicus die zich mengde in het wetenschappelijk en maatschappelijk debat van zijn tijd, een geschiedwetenschap in ontwikkeling, een heldere, accurate en beknopte biografie: waarom is deze nuttige biografie dan toch soms ietwat vlak? Of laat ik preciseren: waarom maakt ze op mij een enigszins vlakke indruk? Want het zou onverstandig zijn te suggereren dat het hier gaat om meer dan een subjectief oordeel.